

Іван Дзюба

«Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії»

(доповідь на засіданні Президії Національної Академії наук України

18 жовтня 2006 року)

Шановний Борисе Євгеновичу, шановні члени Президії та учасники засідання!

Насамперед хочу нагадати, що ідею створення Універсальної Енциклопедії ми вже обговорювали понад п'ять років тому — на засіданні Президії НАН України 6 квітня 2001 р. Тоді моя доповідь звалася: «Національна енциклопедія України — пріоритетний проект ХХІ ст.». Ідея дістала схвалення, але практичного розвитку не набула.

Йшлося про те, що постіндустріальний етап розвитку суспільств, вибух інформаційних технологій гостро поставили перед людством потребу ґрунтовної «інвентаризації» нагромаджених людством знань, систематизації та осмислення й переосмислення їх — і, зрозуміло, подання в доступних і зручних для користування формах. Отож у всьому світі спостерігається справжній бум енциклопедичних видань різного роду. При цьому національні енциклопедії універсального характеру, які завжди були мірилом розвиненості відповідного суспільства та його культури, нині набувають особливого значення як форма інтелектуальної адаптації до світового життя і концентроване вираження власного творчого потенціалу.

Для України це питання особливо актуальне, оскільки в попередні історичні періоди тут не було умов для всебічного розгортання енциклопедичної справи, а в радянські часи вона, попри значні здобутки і професійність виконавців, страждала на заідеологізованість і фрагментарність, не включала цілі ланки тем та імен і не враховувала необхідною мірою світового досвіду та руху політичних, філософських,

естетичних, економічних ідей. Якоюсь мірою цю однобічність компенсували Енциклопедії, видані українською діаспорою.

За роки незалежності чимало зроблено для подолання інтелектуальної ізоляваності, ознайомлення із світовим досвідом у всіх сферах життя, для відтворення повної картини нашої історії, науки, культури. Спостерігається небувале розширення спектру енциклопедичних видань. Великим науково-культурним досягненням стало видання низки галузевих академічних енциклопедій, серед яких фундаментальна «Юридична енциклопедія» в 6-ти томах, «Енциклопедія етнокультурознавства» в 8-ми томах. Я не називаю всіх академічних галузевих енциклопедій і енциклопедичних словників, у тому числі тих, видання яких ще триває, — ви їх знаєте і бачите зараз на екрані.

Далі можна говорити про низку відомих енциклопедій та словникових видань, серед яких «Енциклопедія банківської справи України» за редакцією В. С. Стельмаха (К., 2001); «Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення, сталого розвитку» А. В. Яцика і В. Я. Шевчука (К., 2006); «Енциклопедія електронних мас-медіа» І. Г. Мащенко (К., 2006); «Енциклопедія законодавства» (К., 2003); «Енциклопедія мембран» у 2-х т. М. Т. Брика (К., 2005); белетристичного характеру «Енциклопедія морів» Р. М. Короткого (О., 2000) і навіть «Енциклопедія моральності» (НаУКМА, К., 2003).

Починають з'являтися — це добра західна традиція — енциклопедії окремих університетів, що розкривають внесок цих визначних науково-педагогічних закладів у життя і розвиток своїх суспільств.

Останнім часом популярності набувають територіальні енциклопедії, енциклопедії міст і сіл. Тут подала приклад діаспора, яка, зрозуміло, хотіла зберегти відомості про місця свого походження і видавала своєрідні «земляцькі» енциклопедії-довідники.

З-поміж наших територіальних, або регіональних, енциклопедій слід відзначити дві, можна сказати, фундаментальні в своєму роді: «Енциклопедію Коломийщини» та Тернопільський енциклопедичний словник у 3-х томах, два з яких уже надруковано; до речі, його автори співпрацювали з ЕСУ і користувалися нашою методикою.

Великою популярністю користуються практичні енциклопедії-порадники. Так, кількома виданнями в Україні вийшли «Енциклопедія для дівчат», «Енциклопедія для хлопців», «Енциклопедія для батьків»; є навіть «Енциклопедія для юних джентльменів» та «Енциклопедія для юних леді». Чистина з них — українського авторства, чистина — перекладні, як-от «Энциклопедия-эссе пороков, оправданий изъянов и слабостей человеческой природы», що вийшла, до речі, в нашій «Науковій думці» 1996 року.

Звичайно, тут у багатьох випадках маємо не лише розмивання жанру, нерідко і його профанацію. Однак за цим стоїть усе-таки величезна суспільна потреба в найрізноманітнішій інформації. Ця потреба має різні якісні рівні. Найелементарніші з них задовольняються порівняно легко і масово. Натомість задоволення найвищих інтелектуальних інтересів можливе лише як результат діяльності потужних наукових центрів.

Ось тут і повертаємося до розмови про Українську Універсальну Енциклопедію.

Але спочатку про питання, яке безумовно виникне у тих, хто знає про ЕСУ. Як співвідносяться ЕСУ і УЕ, як поєднуватиметься робота над ними і чи є сенс, не закінчивши ЕСУ, розпочинати УЕ. Спробую відповісти на ці питання. Завдання ЕСУ — дати максимум інформації про Україну ХХ—ХХІ ст. З цього погляду вона унікальна: в кожному із тих 5 томів, які вже вийшли, та в кожному з тих двох томів, які готуються до друку, міститься від 3 до 3,5 тис. статей, тобто всього в 25-ти запланованих томах буде близько 100 000 статей (сьогодні в словнику ЕСУ 84 753 позиції, але він весь час поповнюється). Хто співпрацює з ЕСУ, — а це і

багато вчених НАН України, — знає, а решта може повірити, що такого масиву енциклопедично систематизованої інформації про Україну не було і не буде деінде. Деяка частина матеріалів ЕСУ, написаних нашими визначними вченими, варта того, щоб бути використаною і в УЕ. Це стосується не лише статей на суто українську тематику, а й статей про науки та мистецтва, оскільки в них відповідні теми розглядаються в усьому їхньому історичному обсязі. Таким чином, ЕСУ — це певна підмога для УЕ. Причому не лише з творчого боку, а й технологічного. Річ у тім, що в Інституті енциклопедичних досліджень у процесі роботи над ЕСУ створено електронну базу даних, яка дає можливість формувати алфавітні і тематичні словники, фіксує авторство написаних чи замовлених статей, наявність ілюстрацій, подає список установ, до яких можна звертатися за тим чи іншим матеріалом. Це, так би мовити, оболонка, готова для подальшого наповнення вже в інтересах УЕ.

Сама ж УЕ, як зрозуміло, виходить далеко за межі параметрів ЕСУ і має виконати власну надзвичайно важливу місію.

Українська універсальна енциклопедія має дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. В ній мають бути представлені найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; інтерпретовані найважливіші відкриття людського розуму і витвори людських рук, суспільні інституції та господарські структури, що вплинули на долю світу і народів; відображено рух політичних і культурних ідей та динаміку наукових уявлень. Мають знайти відображення докорінні зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики.

Україна тут має виступати не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й як суб'єкт інтерпретації — в тому значенні, що цю енциклопедію творитимуть

переважно українські вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність української автури запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства. Зокрема в бібліографії до статей Української Універсальної Енциклопедії — а ця бібліографія уявляється багатою — має бути представлений внесок українських учених і літераторів у розробку відповідних тем — це те, чого не давали енциклопедії радянського часу і недостатньо дають нинішні галузеві енциклопедії. Українська Універсальна Енциклопедія має втілити ідею повернення України в сім'ю європейських народів, не ігноруючи впливів східних культур, але водночас засвідчувати увагу до всього самобутнього й унікального в українській історії та культурі.

При створенні Української Універсальної Енциклопедії мають бути критично використані матеріали, нагромаджені в радянську добу під час роботи над УРЕ, УРЕС, Географічною енциклопедією, Енциклопедією народного господарства, УЛЕ, однак не повторені їхні похибки. Ще більшою мірою має бути використаний досвід підготовки нинішніх галузевих енциклопедій.

Активна підготовча робота над проектом концепції майбутньої універсальної Енциклопедії стала можливою після створення Інституту енциклопедичних досліджень, за організацію якого ми вдячні Президії НАН України та Президенту Борису Євгеновичу Патону. Очолює Інститут академік Ярослав Степанович Яцків. Для розроблення проекту концепції Універсальної Енциклопедії було створено робочу групу в складі: І. М. Дзюба (голова), М. Г. Железняк, С. В. Кульчицький, В. С. Лісовий, А. М. Макаров, В. Є. Панченко, М. В. Попович, М. В. Стріха; пізніше до неї активно підключився Є. І. Головаха. Робоча група розглянула кілька варіантів проекту концепції і після численних дискусій узгоджений варіант проекту запропонувала для дальшого розгляду і консультацій академікам-секретарям Відділень НАН України та ряду членів Президії НАН України.

Ми вдячні за відгуки і пропозиції академікам І. В. Сергієнку, Д. М. Гродзинському, В. Г. Кременю, С. В. Комісаренку, А. К. Шидловському, І. К. Походні, Я. Д. Ісаєвичу, Ю. І. Кундієву, академіку Академії мистецтв І. Д. Безгіну, академіку Академії правових наук України Ю. М. Грошевому. Ми прагнули врахувати їхні конструктивні пропозиції. Зрозуміла річ, що концепція відкрита для дальшого доопрацювання.

Необхідність створення Універсальної Енциклопедії, її призначення та основні інтелектуальні характеристики й критерії не викликали сумнівів. Предметом дискусій були: назва, формат, конкретні параметри рубрикації та формування словника, організація подальшої роботи над здійсненням проекту, включаючи матеріальне забезпечення.

Обговорювалося кілька варіантів назви: «Українська Національна енциклопедія», «Українська Загальна Енциклопедія», «Українська Універсальна Енциклопедія». Погодилися з останньою назвою. На мій погляд, її можна спростити: «Універсальна Енциклопедія», а що вона — український продукт — зрозуміло.

Щодо формату — розглядали варіанти 12-т., 15-т., 20-т. і 30-томової Енциклопедії. Вирішили обстоювати варіант 30-томової Універсальної Енциклопедії — кожен том обсягом 950 стор. (900 стор. тексту і 50 стор. ілюстративного матеріалу), виходячи з необхідності досягти максимальної повноти подання матеріалу. Звичайно, енциклопедія меншого формату, скажімо, в 12-ти чи 15-ти томах, була б легшою для виконання і з цього погляду реальнішою, але не була б адекватною нинішньому обсягові знань та інформації про світ, зате вважалося б, що таку енциклопедію Україна вже має, і питання було б зняте на все ХХІ ст.

На наш погляд, Універсальна Енциклопедія має поєднувати наукову змістовність, популярність викладу і максимальну інформативність. Число статей, за попередніми розрахунками, має складати 100 000 або трохи більше. Для порівняння: саме таку кількість гасел мало друге видання

«БСЭ» в 51 т. і третє видання «БСЭ» в 30-ти томах. Друге видання УРЕ в 12-ти томах містило 50 тисяч статей.

Ми вважаємо, що максимального наповнення УЕ можна досягти, дотримуючись суворої градації обсягів статей відповідно до важливості теми та масштабу конкретного матеріалу. Зрештою, так робили і роблять усі енциклопедії. Наприклад, «Britanica» (варіант «Macropedia») статті про США відводить 263 стор.; статті про Велику Британію — 142 стор.; про Австралію — 87; про Австрію — 37; про Венесуелу — 11; про Уругвай — 6. Аналогічна градація стосується всіх тематичних рубрик та персоналій; серед останніх лише окремим присвячується по кілька сторінок друку, тоді як більшість уміщається в одну або й пів сторінки.

Ми вважаємо оптимальною орієнтацію на 5 рівнів статей. Перший, найвищий рівень, — до 1 др. арк. Таких статей має бути небагато: великі країни, світові культури, основні наукові та мистецькі напрями, деякі письменники та мистці світової міри. Найнижчий, п'ятий рівень, — це одиничні поняття, опис яких має вміститися, скажімо, в 1-20 др. арк., а подекуди і в один абзац. Такі статті мають складати основну масу матеріалу, і завдяки цьому досягатиметься максимальне охоплення енциклопедичної інформації. Решта статей — 2-го — 4-го рівнів — натомість мають забезпечити ґрунтовне висвітлення всіх важливих явищ історії, науки, культурного і політичного життя, народного господарства, освіти тощо.

Приблизно чверть обсягу УЕ має бути присвячена Україні, що приблизно відповідає традиційній частці національного матеріалу в універсальних енциклопедіях. Крім того, українська складова буде присутня в статтях про основні напрями науки і техніки, про духовне життя світу — там, де ця присутність реально мала або має місце. Важливо також подбати про те, щоб українські автори були адекватно представлені в бібліографії там, де їхній внесок вартий уваги.

Який нинішній стан підготовки до роботи над УЕ? Розроблено, як я вже казав, проект Концепції УЕ. Створено основу електронної бази. Запропоновано рубрикацію по більшості тематичних напрямків, однак ще не по всіх. Готується словник у двох варіантах: абетковому і тематичному. Цю роботу ми маємо завершити до кінця року, що вимагатиме чималого напруження. Наступний етап — широке обговорення словника в наукових колах, його вдосконалення, зокрема й під кутом зору уточнення рівнів статей.

Ще одне питання: державний проект чи комерційний?

З огляду на масштаб і велике державне та наукове й культурне значення видання Української Універсальної Енциклопедії, відповідний проект і спроби його реалізації, джерела фінансування, форми матеріально-технічного, організаційного та іншого забезпечення мали б стати предметом спеціальної урядової Постанови, а може, й законодавчого акту. Однак є велика небезпека, то такий шлях був би дуже повільним, що знецінило б проект.

Інший шлях: спроба здійснити комерційний проект, на зразок того, як це зроблено в Росії, хоч, до речі, там готується і державний проект — є указ президента Путіна. Але, по-перше, фінансова спроможність тих приватних осіб, які виявили зацікавленість цим проектом, поки що недостатня, їх ще треба шукати й зацікавити. По-друге, виникнуть юридичні перешкоди для участі Національної Академії Наук України у комерційному проекті.

Третій, «компромісний» варіант: проект здійснюється, як державний, але додаткова частина тиражу виходить за рахунок фінансування з боку приватних осіб і реалізовується на комерційних засадах. Але залишається питання: чи зможе держава в стислі терміни вирішити справу реалізації проекту? Тут «темп» буде в її руках, і небезпека традиційного зволікання залишається серйозною.

Можливо також випускати енциклопедію не лише у вигляді послідовної кількості томів за алфавітом від «А» до «Я», але й — паралельно — однотомовими або дво- й тритомовими тематичними блоками (під брендом УУЕ). Зокрема, можуть бути підготовлені такі тематичні блоки: країни і території; мистецтво і архітектура; література; релігії світу та ін.

Авторський колектив.

Формат і канон Української Універсальної Енциклопедії потребуватимуть високого професійного рівня виконавців. Тут неприйнятна орієнтація на масовість автури. Доцільніше орієнтуватися на порівняно невеликий колектив авторитетних учених, які зможуть присвятити 2—3 роки якщо не цілком, то переважно роботі над УУЕ, — за доброї організації та адекватної винагороди. За таких умов основний масив ключових та опорних статей могли б підготувати 100—120 науковців високої кваліфікації — навантаження на автора складатиме в середньому 40—50 др. арк., що не є надмірним (інакше доведеться йти традиційним шляхом, і робота розтягнеться на багато років).

В окремих випадках, коли не маємо в Україні добре підготовлених спеціалістів з якихось конкретних тем або ділянок знань, можна запрошувати науковців з української діаспори та іноземних авторів (скажімо, для написання статей про окремі країни та етноси) або за домовленістю використовувати статті з іноземних енциклопедій (така практика в світі існує). Залучення авторитетних іноземних авторів підвищує авторитет видання. Можуть бути використані — з відповідними модифікаціями — і деякі статті з ЕСУ та з галузевих енциклопедій.

Сьогоднішній науковий потенціал України ще дозволяє підготувати абсолютно оригінальну енциклопедію власними силами. Однак слід наголосити: в енциклопедичній практиці давно існує ідея спадковості, можливості використання кращих надбань попередників. Так, знаменитий енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона в Росії мислився як

переклад німецького словника Брокгауза, де було б належним чином розширено «російську» складову (однак реальна робота над словником велася в бік його дедалі більшого «усамостійнення»). УРЕ значною мірою вторувалася на БСЭ. ЕСУ задумувалася як осучаснення ЕУ, але потім вийшла далеко за її межі. Нарешті, УСЕ було здійснено в рамках європейського проекту EUROPEA (з самостійним написанням українського матеріалу).

Крім авторського колективу, повинні працювати науково-організаційна група, редакції за напрямками, група консультантів, група ілюстраторів.

Етапи підготовки Української Універсальної Енциклопедії можна уявити так:

1. Створення Головної редакційної колегії та її робочого органу.
2. Створення спеціалізованих редакцій.
3. Укладання словника, його обговорення та визначення співвідношення обсягів окремих статей.
4. Створення концепції художнього та ілюстративного оформлення Енциклопедії.
5. Підготовка та випуск необхідного блоку методичних матеріалів та інструкцій.
6. Організація авторського колективу та редакцій за напрямками, а також групи консультантів і рецензентів.
7. Визначення графіка підготовки й виходу видання.
8. Написання статей.
9. Редагування статей та консультування.
10. Редакційний контроль.
11. Друк паперової версії та запуск Інтернет-версії.

Деякі з цих завдань можна вирішувати паралельно (а словник уже готується).

Після вирішення організаційних проблем має розгорнутися напружена творча робота, від темпів і якості якої залежатиме доля цього чи не найпрестижнішого наукового і, можна сказати, державно-політичного проекту. Створення фундаментальної Української Універсальної Енциклопедії потребуватиме скоординованих зусиль наукових і видавничих колективів та потужної фінансової і організаційної підтримки держави, визначеної спеціальною урядовою постановою.

Універсальна Енциклопедія завжди вважалася найвищим культурним продуктом кожної нації, доказом респектабельності та зрілості суспільства.

І Україна повинна цей доказ дати.